



в таком порядке ставило перед женщиной определенные требования. Т. е. требовалось, чтобы жена вернула мужу полученный от него *махр*. По этой причине документы, связанные с вопросом *хулу*, очень малочисленны, потому что в определенной степени «ограниченность» в правах и свободах женщин, живших в средних веках, превратила *махр* в один из важных экономических вопросов. Кроме того, во многих случаях возможность использовать такую «привилегию» имели только женщины из высшего сословия.

В заключении можно сказать, что в социальной сфере средневекового общества Средней Азии брачные отношения занимали важное место. Каждый вопрос, связанный с этим делом, оформлялся в специальных судебных учреждениях (*дар ал-каза*). Порядок оформления документов, структура текста, его содержание были основаны на традиционных и соответствующих законах и обычаях. Эти документы важны не только для изучения института семьи, но и экономических, политических и этнографических вопросов.



СУҒДЛАРНИНГ ТУРКЛАШУВИДАГИ БАЪЗИ ОМИЛЛАР ВА УЛАРНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ-ТУРК”ДА АКС ЭТИШИ

НАСРИТДИНОВА МУНИРА

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада қадим ва илк ўрта асрлар Марказий Осиёда суғдийларнинг туркклашувидаги баъзи омиллар ва уларнинг “Девону луғатит-турк”да акс этиши ёритилган.

Таянч сўз ва иборалар: “Ху”, Истахрий, Ибн Хавқал, Муқаддасий, Буюк ипак йўли, Маҳмуд Қошғарий, асар, этник жиҳатлар, омиллар.

Аннотация. Данная статья освещает некоторые факторы тюркизации согдийцев Центральной Азии в древние и средние века и отражение этого аспекта в произведении «Словарь тюркского языка».

Опорные слова и выражения: «Ху», Истахри, Ибн Хавкал, Мукаддаси, Великий шёлковый путь, Махмуд Кашгари, произведение, этнические особенности, предпосылки.

Abstract: This article highlights some of the factors Turkization Sogdians in ancient and medieval time Central Asia and a reflection of this aspect in the work "Divanu lughat at-turk".

Keywords and expressions: 'Hu', Istahri, Ibn Haukal, Muqaddasi, Great Silk Road, Makhmud Kashghari, work (literature), ethnic features, precondition.

Қадим ва илк ўрта асрларда нафақат Марказий Осиё, балки унга қўшни ўлкалар орасида, таъбир жоиз бўлса, Шарқ ва Ғарб ўртасида ўзига хос маданий кўприк вазифасини ўтаган суғдийлар тарихи бирмунча яхши ўрганилган. Кўпчилик тадқиқотчилар уларнинг Буюк ипак йўли манзилгоҳлари бўйлаб ўз савдо колонияларини барпо қилиб, халқаро тижоратнинг мунтазам равишда ривожланишини таъминлаган, бу суғдий тилнинг узоқ асрлар давомида минта-

қада халқаро муомала тили вазифасини бажариб келганлигида ҳам ўз ифодасини топишини таъкидлайдилар. Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, суғдийларнинг минг йиллар мобайнида иқтисодий ва маданий жиҳатдан халқаро майдонда етакчи этнос бўлишлари ва кейинчалик муайян бир халқ сифатида тарих саҳнасидан тушиб кетишида ушбу омиллардан ташқари яна бир қатор шарт-шароитлар ётади. Бу ҳақда туркий халқларнинг йирик ал-





ломаси, XI асрда яшаб ижод қилган Махмуд Кошғарийнинг “Девону лугатит-турк” (“Туркий сўзлар девони”) асарида учрайдиган бир қатор маълумотлар муҳим тасаввурлар беради.

Чегаралари тўлақонли равишда аниқ бўлмаган, ҳатто даврларга кўра ўзгариб турган Суғд Амударё ва Сирдарё дарёлари орасида жойлашган бўлиб, мусулмон оламида Мовароуннаҳр номи билан машҳур бўлган ҳудуднинг муҳим бир қисмини ташкил этарди. Хитойликлар таъбирича, “Ху”лар, яъни суғдийларнинг она юрти Ғарб адабиётида Согдиана (Суғдиёна)нинг чегаралари вақти-вақти билан озми-кўпми ўзгариб турган бўлиши баробарида Самарқанд ва Бухоро оралиғидаги Зарафшон ва уларнинг жанубидаги Қашқадарё дарёлари бўйлаб жойлашиб, унинг ўрни ҳозирги Ўзбекистоннинг катта бир қисмига ва қисман Тожикистон ҳудудларига тўғри келарди. Зарафшон водийси қадимдан аҳолиси тигиз ҳудуд сифатида билинган бўлиб, унга кўшни ҳудудлар ҳам суғдий аҳоли зич тарзда истиқомат қилувчи воҳалар сифатида маълум эди.

Аввало, таъкидлаш жоизки, суғдийлар ўз она ватанларида ниҳоят даражада ривожланган шаҳарсозлик анъаналарига эга, суғориш тизимлари билан таъминланган деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо-сотикқа ихтисослашган ўтrock маданият вакиллари эдилар. Шаҳар-давлатлар ҳолатида мавжуд бўлган ва кўплаб фарқли ўлкаларда ўз савдо колониялари ва диаспораларига эга суғдийлар¹ Яқин Шарқ яҳудийлари сингари мунтазам кўшин ёки интизомли ҳарбий тизимга эга бўлмаганликлари каби узоқ даврларни ўз ичига олган муайян бир сиёсий бирлик туза олмаганлар. Марказий Осиёнинг ғарбий ва жанубий қисмлари, тарихий маълумотларга кўра, милоддан аввалги сўнгги мингйилликнинг ўрталари арафасида Эрон Аҳамонийлари томонидан истило қилинган

бўлишига қарамай, суғдийлар ва улар билан кўшни яшайдиган ўтrock ҳудудлар ҳеч бир вақт тўғридан-тўғри ва узоқ вақт мобайнида муайян бир йирик марказ тарафидан бошқарилмаган. Суғд ўлкаси, умуман олганда, “кўшни” кучларнинг “заиф” назорати остида бўлиб келган. Дарвоқе, суғдийлар Аҳамонийларга тобеликдан сўнг эр. авв. IV асрда Александр Македонский раҳнамолигидаги юнонларнинг, эр.ав. II асрдан то милодий III асргача Кушонларнинг, IV асрнинг биринчи яримидан эътиборан Хионитларнинг, V асрда Эфталитларнинг, VI асрда Турк хоқонлигининг, VII асрнинг охири – VIII асрнинг илк чорагидан бошлаб эса арабларнинг қўл остида бўлган².

Суғд иқтисодий-сиёсий ҳаёти ҳарбий иқтисодиётдан кўра кўпроқ тинчлик ва осуда ҳаёт тарзи мослашган хунармандчиликка, деҳқончиликка ва кўлами узоқ-узоқларга кенгайган тижоратга асосланган эди. Устувор кучлар ўзларини сақлаб қолишлари ва ривожлантиришлари учун иқтисодий тизимнинг, савдо-сотик манзилларида осуда муҳит ўрнатишга интилар, бу эса айни шу талабларга мос этнос бўлмиш суғдийлар уларнинг ишига яраб, ўз навбатида, мазкур йирик сиёсий кучлар – империялар уларни рағбатлантиришга ҳаракат қилар эдилар. “Буюк ипак йўлининг хўжайинлари” моҳиятидаги суғдийлар империал характердаги муайян бир сиёсий кучнинг вакиллари бўлмаганликлари боис, бетараф этник хусусиятлари эгаликлари учун ҳам, ўз она ватанларидан ташқарида ҳам хорижий жамиятлар учун хавф туғдирмас, бу эса уларнинг тижорий ва дипломатик алоқаларда муҳим мавқе тутишлари учун имконият яратар эди.

Шундай бўлишига қарамай, илк ўрта асрларда Марказий Осиёнинг маданий жиҳатдан юксак савияга эришган ва ижтимоий фаол этнос бўлмиш суғдийлар орадан кўп ўтмай, яъни X аср атрофларида тарих сахнасида тушиб, бошқа этнослар таркибига сингиб кета бошлайдилар ва орадан бир-

¹ Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010.

² Süer E. Orta Asya'nın gizemli halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdça // Türkbilg, 2012. – S. 82.





икки аср ўтгач, муайян бир этнос сифатида манбаларда жой олмай қўяди. Суғдийларнинг тарихий географиясига доир батафсил ва нисбатан сўнгги маълумотлар IX–XI асрларда Марказий Осиёга сафар қилган арабфорс сайёхлари Истахрий, Ибн Ҳавқал, Муқаддасий ва ҳоказолар асарларида ўрин олган¹. Бундан ташқари, суғдийларга доир сўнгги маълумотлар, гарчи ўрта асрларга тааллуқли айрим манбаларда онда-сонда учраб турса-да, асосан Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарий асарларида бирмунча батафсилроқ қайд этилади. Жумладан, Беруний хоразмликларнинг қадимий тақвимлари ҳақида сўз юритганда уларни суғдий тақвим номлари билан солиштиради. Аллома келтирган маълумотлардан суғдийлар X–XI асрларда Мовароуннахрнинг тубжой аҳолиси сифатида маданий ҳаётда фаол иштирок этаётганликлари сезилса, Маҳмуд Кошғарий асаридаги куйидаги маълумотлар уларнинг ўша пайтларда Самарқанд ва Бухоро оралигидаги Суғд ҳудудининг асосий аҳолиси бўлишлари баробарида Сирдарёнинг ўрта хавзаларидан то Исикқўлга чўзилган ҳудуд аҳолисининг бир қисмини ташкил этиб, ўз миллий хусусиятларини бирмунча сақлаганликлари аён бўлади:

“Суғдақ – Балосоғунда муқимлашган халқ. Бу халқ Бухоро ва Самарқанд орасидаги Суғддандир, фақат кийим-кечаклари, ҳаёт тарзи ва хатти-ҳаракатлари жиҳатидан туркларга ўхшайдилар”;

“Балосоғун аҳолиси Тароз ва Мадинат ал-Байзо (Сайрам) аҳолиси каби ҳам суғдийча, ҳам туркча сўзлашадилар. Ибтижобдан то Балосоғунгача бўлган бутун Арғу ўлкасидаги кишилар бузук шевада гапирадилар”².

¹ Материалы по истории киргизов и Киргизии (МИКК). Вып. I. – М., 1973.

² Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi. Cilt I–IV. Çev. B. Atalay, TDK yayınları: 23, 498. – Ankara, 1985; Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. – Т.: Фан, 1960–1963. 437-б.

Ушбу маълумотлардан кўринадик, XI асрларда суғдийлар тил, урф-одат ва маданий жиҳатдан ўзига хосликларини сақлаган бўлишлари билан биргаликда муайян даражада туркийлашиш жараёнига тортилган эдилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу жараён қарийб мингйиллик бир даврни ўз ичига олиб, юқорида келтириб ўтганимиздек, илк ўрта асрларда Турк хоқонлигининг минтақада ўз ҳокимиятини ўрнатиши натижасида янада кучайган, Беруний ва Кошғарий яшаган даврда эса Қорахонийлар (960–1212) ўзининг сўнгги палласига кирган эди. Буни асли суғдий ёки суғдий-туркий аралаш бўлган Чоч ва Суғд воҳаларидаги топонимларнинг мазкур алломалар томонидан туркий жой номлари сифатида изоҳлашлари ҳам тасдиқлайди³. Жумладан, Беруний “*Кўрмайсанми, тош сўзи [асли] туркча исм бўлиб, Шош шаклини олган. Тошканд – тошли қишлоқ демакдир. Жўрофия асарида у Бурж ал-Ҳижора [Тош қалъа] деб номланган*”⁴; “*Бинкет – Шошнинг пойтахти, туркчаси Тошкенддир*”; “*Самарқанд – туркчаси эса Семизкенд, яъни “семиз, бўлиқ/унумдор” деб ёзса*”, Кошғарий эса: “*Таркан / Ташкан – Шош шаҳрининг номидир... Асл номи Тошкенд, “Тош шаҳар” маъносидадир*”; “*Бутун Маворауннахр, Ианканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, Самарқанд – Семизкенд, Тошканд – Шош, Ўзканд, Тунканд номларининг ҳаммаси туркчадир. Канд сўзи туркча шаҳар демакдир*”; “*Самарқанд туркча Семизкенд, катта шаҳарлиги туфайли шундай номланган*” деб таъкидлайди⁵.

³ Babayar G. Birunî ve Kâşgarlı Mahmud’un Bazı Orta Asya Yer Adlarını Türklerle İlişkilendirmesi Üzerine // Mahmūd al-Kâşgarî’nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslar arası Dîvânü Lûgâtî’t-Türk Sempozyumu 5–7 Eylül 2008, İstanbul. – İstanbul: EREN, 2011. – S. 313–321.

⁴ Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон // Танланган асарлар. II жилд. – Т., 1965. 232-б.

⁵ Ўша асар. 271-б. Абу Райҳон Беруни. Канон Мас’уда // Избранные произведения, V, Часть первая. Перевод и примечания Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова. – Т., 1973. – С. 471.

⁶ Кошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. 3 томлик. – Т.: Фан, 1960–1963.





Агар Маҳмуд Кошғарий яшаган даврда Марказий Осиёда суғдийлар яшайдиган деярли барча ҳудудларнинг Қорахонийлар қўл остида бўлганлиги, яъни Амударёдан то Сирдарёгача, Иссиққўлдан то Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларигача, бошқача айтганда, Мовароуннаҳр ва Еттисув каби суғдийлар аҳолининг муайян бир қисмини ташкил этадиган ҳудудларнинг қарийб 200 йилга яқин бир давр мобайнида битта давлат таркибида бўлишлари, яъни ягона этносиёсий муҳит уларнинг турклашув жараёнида асосий омил бўлиб хизмат қилган. Аслида шунга ўхшаш этносиёсий муҳит Турк хоқонлиги даврида ҳам мавжуд бўлган бўлса-да, Қорахонийлар давридан фарқли ўлароқ, бу даврда Суғд ва улар яшайдиган бошқа ҳудудлар мазкур хоқонлик даврида ярим мустақил бўлиб, ўз сиёсий уюшмалари – воҳа давлатларига эга эдилар. Ўз ички ишларида анчагина мустақил бўлган суғдийлар ёзишмалар, иш юритиш ва ҳоказо давлат бошқаруви билан боғлиқ ишларни ўз тилларида олиб боришарди. Ўзига хос бошқарув тизими, унвонлар, маъмурий-сиёсий тузилмалари, танга зарби ва ҳоказолар йўлга қўйилган эди. Минтақада Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилган пайтда эса бундай бошқарувлар аллақачон тарих саҳифаларидан жой олган, дастлаб, Араб истилоси (VII–IX асрлар), кейинроқ эса Сомонийлар (874–999) даврида Самарқанд, Бухоро, Нахшаб (Қарши), Кеш (Шахрисабз), Иштихон, Кушония (Каттақўрғон) каби катта-кичик воҳа ҳукмдорликларининг бошқаруви барҳам топган эди. Маълумки, Қорахонийларгача бўлган бу даврда Арабистон ўлкаларидан араблар, Эрондан мусулмон форслар кўплаб миқдорда Мовароуннаҳрга кўчиб келишлари натижасида суғдийлар форслашиш жараёнига тортилган, айрим тоғли ҳудудларни ҳисобга олмаганда Суғд шаҳарлари аҳолисининг муомала тили форсча бўлиб қолган эди. Демак, суғдийлар-

нинг ўзига хос этник жиҳатлари инкирозга юз тутта бошлаган бир даврда минтақада Қорахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва туркий тилнинг ҳукмрон табақа тилига айлана бориши натижасида зотан “заифлашиб қолган” суғд жамияти ўз ҳаётини давом эттиришига имконият деярли қолмаган эди. Демак, қарийб минг йиллик бир давр мобайнида турклар билан бирга яшаб келаётган суғдийларнинг Қорахонийлар даврида турклашишлари учун қулай замин яратилган эди. Маҳмуд Кошғарий таъбирини бошқачароқ қилиб айтганда, “муомала тили-ю, кийим-кечаклари, турмуш тарзи ва маиший ҳаёти турклар билан ўхшаш”, яъни муайян бир ижтимоий муҳит юзага келган эди.

Маҳмуд Кошғарий даврида ҳали ўз миллий хусусиятларини саклаб турган суғдийлар бундан кейинги даврларга келгач, яъни XII–XIII асрларда Марказий Осиёнинг ҳар икки маданий марказида – Мовароуннаҳр ва Еттисувда муайян бир этнос сифатида ҳаётийлигини йўқотди ва тез орада форсий ва туркий халқлар таркибига синггиб кетди.

